

չինիս միջամտության ու հսկողության իրողությունում հայկական տպարան գործել չէր կարող և անտեղ տպագրված գրքի վկայությունը կգրվեր ոչ թե Կ. Պոլսում և պոլսեցի (թեկուզ կաթոլիկ) վարդապետի ձեռքով, այլ՝ Հռոմի Հավատի տարածման ժողովի ներկայացուցչի կողմից։ Նախքան այս տպարանի լույս ընծայված գրքերի և նրանց հրատարակիչների մասին խոսելը, տեսնենք, թե ո՞րն է այդ անտավոր երևույթի պատճառը, ի՞նչն է ստիպել հրատարակիչներին խուսափել իրենց անունները հիշատակելուց, թաքցնել տպարանը և Կ. Պոլսում տպագրված գրքերի վրա հեռավոր այլ քաղաքների անուններ դնել։

Հասարակական տարրեր հոսանքների պայքարի ամենահզոր միջոցներից մեկը տպագիր խոսքն է, գիրքը, և, բնական է, որ գրքի տպագրությունը սերտորեն առնչվում է դասակարգերի կամ հասարակական հոսանքների պայքարի հետ։ Կ. Պոլսի հայ հոգևորական խավը և նրան հարող վաճառականներն ու աղյուլականները վաղ ժամանակներից սկսած բաժանված էին երկու հակամարտ խմբավորումների՝ լուսավորականների և կաթոլիկների։ Պայքարը հատկապես կատաղի բնույթ ստացավ XVII դ. վերջերում և XVIII-ի սկզբներում։ Թեև հակառակորդները միմյանց դեմ կռվում էին քրիստոնեական խաղաղասիրության, մարդասիրության, արդարության անունից, բայց ամենաանմարդկային ու ամենադաժան հաշվհարդար էին տեսնում միմյանց նկատմամբ։ Թուրքական տիրապետության պայմաններում պայքարի ընդունված եղանակները մասնավորապես, քաղաքական մեղադրանքն ու բանասարկություններն էին։ Կողմերը հիմնականում կռվում էին պատրիարքական աթոռի և ազդային այլ պաշտոնների համար։ Կաթոլիկ դավանության պատմիչներից մեկը այդ կապակցությամբ գրում է. «Թէ անգամ մը Չամչեան վարդապետին ժամանակագրական տախտակները աչքի անցրենք, կը տեսնենք, որ 100 տարուան միջոցի մէջ, այսինքն է՝ 1600-էն ց 1700... առնուազն քառասուն ու վեց պատրիարքներ նոյն աթոռը ելած ու իջած են»⁷։

Սարսափելին այն էր, որ հակառակորդները միմյանցից վրեժ լուծելու համար դիմում էին «տարներին»՝ թուրքական բռնապետության պետական պաշտոնյաներին և կամ Հռոմին։ Թուրքական կառավարությանը ձեռնադրելու հայ ժողովրդի միասնությունը ջլատող ներքին այդ պայքարը։ Արտաքնապես այդ կառավարությունը իբր թե լուսավորչական հայերի կողմն էր՝ ի պեմս կաթոլիկ հայերի տեսնելով Հռոմի քաղաքական ու դավանական կողմնակիցների։ Իրականում, սակայն, նրա աչքի լույսը չէին նաև լուսավորչականները։ Կաշտակեր բարձրաստիճանի պաշտոնյաները աշխատում էին նախ թուլացնել և ապա դրամական օգուտներ ստանալ թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմերից։ Կար մեկը, ժամանակի առաջագիմ մտածող Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը, որը տեսնում էր հայ ժողովրդի շահերին հակասող այս պայքարի անհեթեթությունը և հաշտության ու միաբանության կոչ էր անում, բայց անձնական շահի ու մանր կրքերի մեծ ազդեցից խլացած կողմերը ճշմարիտ խոսք լսելու ընդունակ չէին։ Այդ ժամանակների անցուղարձերի մասին շատ բաներ մեզ է հասել Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի դեռևս անտիպ «Տարեգրական պատմություն» և այլ աշխատություններից։

Իրենց ազդեցությունը ամբողջ ազգի վրա տարածելու համար կաթոլիկ պարագլուխները ոչ միայն ձգտում էին ձեռք գցելու Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի այդ ժամանակներում միացյալ պատրիարքական աթոռը, այլև տպագիր խոսքի միջոցով տարածելու հոռմական դավանանքը։ Սակայն քանակով համեմատաբար քիչ լինելով (իսկ կառավարությունը, ինչպես ասվեց, առերես լուսավորչականների կողմն էր), կաթոլիկները գործում էին խիստ զգույշ, շատ դեպքերում՝ ծածուկ։ Այդ պատճառով էլ խուսափելով հնարավոր հետապնդումներից ու դատական պատասխանատվությունից, հետքեր թաքցնելու համար, իրենց հրատարակած գրքերի վրա նշում էին ուրիշ քաղաքներ, տպարանը պաշտոնական համար անվանում էին մերթ Ս. Էջմիածին և ս. Սարգիս զորավարի», մերթ «Յանուս սուրբ Էջմիածին», մեծ մասամբ տպարանը չէին հիշատակում, հիշատակարաններ չէին դնում, իսկ եղածներում էլ խուսափում էին բերել հրատարակությանը և տպագրությանը մասնակցած մարդկանց անունները։ Տպագրության վայրն ու տպագրիչների անունները թաքցնելը Եվրոպայում տարածված երևույթ էր։

Հայ տպագրության պատմության մեջ նման դեպք առաջին անգամ պատահել է Մարսելյում։ Այստեղ 1676 թ. Ոսկան Երևանցու տպարանը ժառանգող Սողոմոն Լեոնյանն իր ընկերների հետ տպագրում է մի «Մաշտոց», որի տպարանակի մի մասի վրա իբրև տպագրության

⁷ Ա. Պ. Պալևի և Կ. Պալևի, Պատմություն կաթոլիկ վարդապետությունների չալս, Վիեննա, 1878, էջ 166։